

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת מקץ, תשס"ז
מספר 683

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

"הלא לא-להים פתרונים, ספרו נא לי"

בפרק מ"א יוסף נקרא אל פרעה כדי לפתור את חלומותיו, והוא עושה זאת באופן קולע ובהיר: תחילה הוא מציין את אחדותם של שני החלומות (כה₁),¹ ואחר כך את אופיים הנבואי (כה₂) והסמלי (כו-כז). לבסוף הוא מציין את משמעותו המעשית של פתרונו בתארו את 14 השנים העתידות לבוא על מצרים (כח-לא). פסוק לב, אשר בו מודגש כי החלומות עתידים להתגשם מיד, חותם את פתרונו המוצלח והמלא של יוסף.

ואולם, אף על פי שהפסוק הזה חותם את פתרונו של יוסף, אין הוא חותם את דבריו. להפתעת הקורא, העבד שנקרא מבית הסוהר לפתור את החלום אינו מסתפק במילוי המשימה שהוטלה עליו, אלא מרהיב עוז להוסיף ולהציע לפרעה הצעה אופרטיבית לפתרון בעיית הרעב, אף שלא נתבקש לעשות כך (לג-לו):

וַעֲתָה יָרָא פְרֹעָה אִישׁ נְבוֹן וְחָכָם וַיִּשִׁיתָהוּ עַל-אַרְצָה מִצְרַיִם ... וַיִּפְקֹד פְּקָדִים עַל-הָאָרֶץ וְחָמַשׁ אֶת-אַרְצָה מִצְרַיִם בְּשִׁבְעַת שָׁנֵי הַשָּׁבָע. וַיִּקְבְּצוּ אֶת-כָּל-אֶכָל הַשָּׁנִים הַטּוֹבוֹת הַבָּאֹת הָאֵלֶּה וַיִּצְבְּרוּ-בָר תַּחַת יַד-פְּרֹעָה אֶכָל בְּעָרִים וַשְּׂמָרוּ. וְהָיָה הָאֶכָל לְפָקֶדוֹן לְאַרְצָה לְשִׁבְעַת שָׁנֵי הָרָעָב אֲשֶׁר תִּהְיֶינָה בְּאַרְצָה מִצְרַיִם וְלֹא-תִכְרַת הָאָרֶץ בְּרָעָב.

הפליאה נוכח תעוזתו של יוסף מתגברת בשים לב לעובדה שהצעתו יכלה להיות שלמה גם ללא האמור בפסוק לג. הרעיון לחמש את ארץ מצרים ולקבוצ את אוכל השנים הטובות כדי שיהיה לפיקדון לשנים הרעות נמסר במלואו בפסוקים לד-לו. בחירתו של יוסף לפתוח את הצעתו בהמלצה למנות מנהל נבון וחכם למפעל הכלכלי האדיר שהוא מציע, עוד קודם שתיאר את המפעל עצמו, מביאה לשיא את תעוזתו ואת תחכמו: הקורא הרגיש, אשר התוודע זה כבר לדמותו הכריזמטית והשאפתנית של יוסף, אינו יכול שלא להבחין כיצד יוסף רומז להשית אותו עצמו על ארץ מצרים, ובכך לעשותו משנה למלך; ואינו יכול שלא לחייך בראותו את פרעה, המגיב כפי שתמרן אותו יוסף להגיב, אף שהוא סבור באמת ובתמים שמינויו של יוסף לתפקיד הוא רעיון שנוגד במוחו שלו, לאחר שהתייעץ באופן בלתי תלוי עם עבדיו (לז-מ):

וַיִּיטֹב הַדָּבָר בְּעֵינֵי פְרֹעָה וּבְעֵינֵי כָל-עֲבָדָיו. וַיֹּאמֶר פְּרֹעָה אֶל-עֲבָדָיו הֲנִמְצָא כָּהֵן אִישׁ אֲשֶׁר רוּחַ אֱלֹהִים בּוֹ. וַיֹּאמֶר פְּרֹעָה אֶל-יוֹסֵף אַחֲרֵי הוֹדִיעַ אֶל-לֵהִים אוֹתָךְ אֶת-כָּל-זֹאת אֵין-נְבוֹן וְחָכָם כְּמוֹךָ. אֵתָה תִהְיֶה עַל-בֵּיתִי וְעַל-פִּיךָ יִשָּׁק כָּל-עַמִּי כִּי תִפְסָא אֲגִידֶל מִמֶּךָ.

המהלך הפוליטי המבריק של יוסף מבטא שני כישרונות דיפלומטיים חשובים המאפיינים אותו: האחד – היכולת לזהות שעת כושר ולנצל בהכמה תוך שימוש מרבי בזכות הדיבור שניתנה לו; והאחר – היכולת למשוך בחוטים כך שפרעה לא יחוש בדבר, ויסבור לתומו כי הוא אשר יזם את הרעיון אליו כיוון אותו יוסף. השימוש בשני מהלכים טקטיים אלה אינו אפיזודה חד-פעמית. לכל אחד מהם ישנה דוגמה נוספת במקום אחר בסיפור יוסף.

לשימוש בטקטיקה הראשונה אנו עדים כבר בפגישתו של יוסף עם שר המשקים בפרק מ'. גם שם יוסף פותר חלום, וגם שם, ממש כבעמדו לפני פרעה, הוא מנצל את רשות הדיבור שקיבל ואינו מסתפק בפתרון אלא מוסיף מיד בקשה הנגזרת ממנו (יב-יד):

¹ כבר ציינו כמה מן המפרשים שהחידוש העיקרי בפתרונו של יוסף הוא האבחנה שחלום פרעה אחד הוא. ראה בעיקר אצל מ' שטרנברג, 'מיבנה החזרה בסיפור המקראי: אסטרטגיות של עודפות אינפורמאציונית', הספרות 25 (1977) עמ' 109-150. והשווה עוד למאמרו של נ' אביעזר, המראה כי רעיון דומה טמון בדבריו של רש"י ("חלומות פרעה ופירושו רש"י", דף שבועי לפרשת מקץ, תשס"ב [מס' 423]).

ויאמר לו יוסף ... בעוד שלשתי ימים ישא פרעה את ראשך ונהשיבך על-כנך ונתת כוס-פרעה בידו כמשפט הראשון אשר היית משקהו. כי אם-זכרתני אתך פאשר ייטב לך ועשית-נא עמדי חסד ונהפרתני אל-פרעה והוצאתני מן-הבית הזה.

יוסף יודע כיצד לשלוח לחמו על פני המים, וברבות הימים, כשימצאהו בארמון פרעה, ישכלל את השיטה: לא עוד בקשה מפורשת, אלא רמז דק ועדין.

הטקטיקה השנייה מתגלה שוב בפרק מ"ה, בהתוודע יוסף לאחיו. מעשי כדרכו, הוא מסיים את סצנת הגילוי המרגשת במסקנה אופרטיבית (ט-יא):

מהרו ועלו אל-אבי ואמרתם אלי כה אמר בנך יוסף שמני א-להים לאדון לכל-מצרים וכה אלי אל-תעמד. וישבת בארץ-גשן והיית קרוב אלי אתה ובניך... וצאנך ובקרך וכל-אשר-לך. וכלכלתי אתך שם כי-עוד חמשת שנים רעב פן-תנרש אתה וביתך וכל-אשר-לך.

יוסף תכנן הכול, עד הפרט האחרון: את ירידת אביו וכל משפחתו למצרים, את השמירה על מקור פרנסתם באמצעות הורדת הצאן והבקר עמם ואפילו את מקום מושבם – ארץ גושן. והנה אנו מוצאים בסמוך את פרעה מצווה ציווי דומה מאוד, המוצג כזממה שלו (טז-כ):

והקל נשמע בית פרעה לאמר באו אחי יוסף וייטב בעיני פרעה ובעיני עבדיו. ויאמר פרעה אל-יוסף אמר אל-אחיך זאת עשו טענו את-בעירכם ולכו-באו ארצה פנען. וקחו את-אביכם ואת-בתיכם ובאו אלי ואתנה לכם את-טוב ארץ מצרים ואכלו את-חלב הארץ. ואתה צויתה זאת עשו קחו-לכם מארץ מצרים עגלות לטפכם ולנשיכם ונשאתם את-אביכם ובאתם. ועינכם אל-תח'ס על-פליכם כי-טוב פל-ארץ מצרים, לכם הוא.

בדומה למתואר בפרק מ"א, גם כאן פרעה מתייעץ עם עבדיו, וגם כאן הוא בא לידי מסקנה עצמאית התואמת במפתיע את תכניותיו המוקדמות של יוסף. שלא כבפרק מ"א, אין התורה מגלה כאן באלו חוטמים משך יוסף וכיצד בדיוק הביא שיישמע הקול בבית פרעה. אך ברור, כי יוסף שוב מצליח להביא את פרעה למלא את רצונו, בעודו סבור כי הוא עושה רצון עצמו. יש לציין שהפרט היחיד המופיע בתכניתו של יוסף אך נעדר מדברי פרעה הוא מקום הישיבה – ארץ גושן; לאחר זמן יוסף מצליח להסדיר גם עניין זה, כשהוא מתדרך את אחיו כיצד להופיע בפני פרעה כדי להשיג את התוצאה הרצויה (מז:א-ו).

עמדנו אפוא על דפוס פעולה עקיב המאפיין את יוסף, דיפלומט מזהיר השואף לגדולות, היודע לזהות הזדמנויות ולנצלן עד תום בחכמה ובדרכי עקיפין. מבחינה זו, עלייתו המטאורית של יוסף היא תוצאה ישירה של תכניותיו ושל פעולותיו, ואינה מקרית; יוסף מוביל את גורלו ואינו מובל על ידו. ואולם, אם נבדוק כיצד יוסף עצמו רואה את הדברים, נקבל תמונה שונה בתכלית. בכל שלוש הדוגמאות שהבאנו לעיל יוסף מביע את דעתו המפורשת על זהותה של היד המכוונת את המאורעות:² בעמדו לפני פרעה בפרק מ"א הוא אומר (כה-לב): "בלעדך א-להים יענה את-שלום פרעה... את אשר ה-א-להים עשה הגיד לפרעה... אשר ה-א-להים עשה הרָאָה את-פרעה... כי-נכון הדבר מעם ה-א-להים וממהר ה-א-להים לעשותו".³ בפתרו את חלומות השרים בפרק מ' הוא אומר: "הלא לא-להים פתרוני" (פס'ח), ובהציעו לפני אחיו את תכניותיו בפרק מ"ה הוא אומר (ה-ט): "כי למחיה שלחני א-להים לפניכם... וישלחני א-להים לפניכם... ועתה לא-אתם שלחתם אתי הנה כי ה-א-להים... שמני א-להים לאדון לכל-מצרים".

דווקא במקומות בהם מובלטת ביותר פעולתו המחוכמת והמוצלחת של יוסף, הוא מייחס את כל הצלחתו להשגחה העליונה. שם שמים השגור על פיו של יוסף⁴ אינו נזכר כאן במקרים בהם קצרה יד אנוש מלפעול, בהם יוסף פסיבי ומצפה אך לרחמי שמים. דווקא כאשר יוסף מגייס את כל כישוריו לפעולה אנושית אשר תניע את חייו ואת גורלו קדימה, מתגלה יד ה', המצליחה את מעשיו שלו, בידו שלו: "וכל אשר הוא עושה ה' מצליח בידו" (ל"ט:ג).⁵

יוסף מבטא תפיסה לפיה אין כל סתירה בין פעולה אנושית לישועה א-להית. הוא רואה בחתירתו למיצוי מלא של כישורנותו את הגשמת דבר ה', אשר נטע בו כישרונות אלה, ובניצול הזדמנויות הנקרות בדרכו את מילוי שליחותו של ה', אשר יצר הזדמנויות אלה. כך הוא פונה לשרי פרעה בבית הסהר: "הלא לא-להים פתרוני, ספרו נא לי" (מ:ח). מן הסיפא עולה שהביטוי "לא-להים פתרוני" אין פירושו שאין אדם יכול לפתור את החלום.⁶ אדרבא: איש אשר רוח א-להים בו יכול ואף צריך לפתור את החלום, אך להבין שלא

² התבטאויות דומות למצוטטות כאן בעניין מקומה של ההשגחה העליונה בסיפור יוסף מובאות גם במקומות אחרים בסיפור יוסף. מקוצר היריעה הבאנו כאן רק את אלה המופיעות בשלוש הדוגמאות שנדונו לעיל.

³ הדגשתו היתרה של יוסף את תפקידה של ההשגחה העליונה נופלת כאן על אזוריים קשובות. פרעה לומד את השיעור שביקש יוסף ללמד, ובעקבותיו מייחס גם הוא את כישורנותו של יוסף לאלוקים: ויאמר פרעה... הנמנץ כנה איש אשר רוח א-להים בו... אחרי הודיע א-להים אותך את-כל-זאת אין-נבון וחסך פמוך (לח:לט).

⁴ השווה רש"י לט:ג.

⁵ ודוק: הפועל "מצליח" כאן, שלא כבעברית חדשה, הוא פועל גורם: לא ה' עצמו עושה את המעשים, אלא יוסף עושה אותם וה' מצליחם בידו.

⁶ גם במקרה הזה יש פער בין משמעותו המקורית של הביטוי ובין שימושו בעברית החדשה. הביטוי "לא-להים פתרוני" בלשונונו מבטא, בדרך כלל, תעלומה שאיננה ניתנת לפתרון אנושי.

בחכמתו פתר אותו אלא ברוח אשר נתן בו א-להים. השקפה זו מאפיינת לא רק את אישיותו של יוסף אלא אף את רוחו של הסיפור כולו, המסופר בשני מישורים: הצלת משפחת יעקב מכליה ברעב באמצעות עלייתו של יוסף לגדולה היא תוצאה של תכנית א-להית מחד גיסא ושל פעולה אנושית נמרצת מאידך גיסא. תפיסה היסטוריוסופית זו מתבטאת גם במקומות אחרים בתנ"ך, והיו מחוקרי המקרא אשר כינו אותה "סיבתיות כפולה". אחד הבולטים שבחוקרים אלה, אשר הקדיש רבים ממחקריו לחשיפת עקרון הסיבתיות הכפולה במקרא ולהעמדתו כאחד מעמודי התווך של מחשבת המקרא, הוא סבי, פרופ' יהודה אליצור ז"ל. פרופ' אליצור היה ממייסדי המחלקה לתנ"ך באוניברסיטת בר אילן, ויום פטירתו חל בשבת זו. יהי עיון זה נר לזכרו הברוך.

נילי סמט

דוקטורנטית במחלקה לתנ"ך